

ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ОСВІТНЬО-РЕАБІЛІТАЦІЙНОГО ЦЕНТРУ ДЛЯ ДІТЕЙ ЗІ СКЛАДНИМИ ПОРУШЕННЯМИ РОЗВИТКУ

HEALTH-SAVING ENVIRONMENT OF THE EDUCATION AND REHABILITATION CENTER FOR CHILDREN WITH COMPLEX DEVELOPMENTAL DISORDERS

Стаття присвячена визначенню особливостей створення здоров'язбережувального середовища в освітньо-реабілітаційному центрі для дітей зі складними порушеннями розвитку. Зазначено, що організація освітнього і корекційно-реабілітаційного процесів в освітньо-реабілітаційних центрах для дітей із різними порушеннями розвитку передбачає внутрішню інтеграцію та соціальну адаптацію школярів через створення відповідного здоров'язбережувального освітнього середовища. Установлено, що основним завданням освітньо-реабілітаційного центру є здійснення комплексної медичної, психологічної, педагогічної реабілітації дитини, яка має порушення здоров'я. На досягнення цієї мети мають бути спрямовані зусилля адміністрації, вчителів, медичної та психологічної служб, батьків, тобто всіх учасників освітнього процесу. Здоров'язбережувальне середовище освітньо-реабілітаційного центру ми розуміємо як цілісний педагогічний процес, спрямований на збереження всіх складників здоров'я (фізичного, психічного, морального і соціального) дітей зі складними порушеннями розвитку шляхом упровадження в освітній процес протягом навчального дня комплексної системи фізкультурно-оздоровчої роботи з урахуванням індивідуального стану здоров'я, можливостей і потреб учнів. Було зроблено висновок, що створення здоров'язбережувального освітнього середовища в освітньо-реабілітаційному центрі передбачає інтеграцію зусиль усіх учасників освітнього процесу і має за мету формування ціннісного ставлення школярів до власного здоров'я, навичок виконання оздоровчих вправ для профілактики і корекції порушень основних систем організму, проведення фізкультурно-оздоровчої і корекційної діяльності впродовж навчального дня і дозвілля, тренування рухових якостей. Важливим є набуття знань про значущість і необхідність занять фізичною культурою, що впливає на зміцнення не лише фізичного, а також морального і психічного здоров'я, розвиток навичок міжособистісного спілкування і коригування рис характеру.

Ключові слова: освітньо-реабілітаційний центр, здоров'язбережувальне середовище, фізкультурно-оздоровча робота, діти зі складними порушеннями розвитку.

The article is devoted to identifying the features of creating a health-saving environment at educational and rehabilitation center for children with complex developmental disorders. It has been noted that organization of educational and correctional processes for children with complex developmental disorders implies internal integration and social adaptation of schoolchildren through the creation of appropriate health-saving educational environment. It has been established that implementation of complex medical, psychological, pedagogical rehabilitation for children with complex developmental disorders are main tasks of educational and rehabilitation center. Efforts of administration, teachers, medical and psychological services, parents should be directed to achieve this goal. Health-saving environment of the educational and rehabilitation center is a holistic pedagogical process aimed at preserving all components of health (physical, mental, moral and social) of children with complex developmental disorders by introducing into the educational process a complex system of physical and health work with taking into account the individual health, opportunities and needs of the children. It was concluded that creation of a health-saving educational environment at the educational and rehabilitation center involved the integration of efforts of all participants. It was aimed to form a valuable attitude of children to their own health, skills to perform wellness exercises for the prevention of violations and correction of major organ systems. Carrying out of physical and health-improving work, training of motor qualities during the school day and leisure activity, acquiring knowledge about the importance and necessity of physical culture had a great impact on physical and mental health, the development of interpersonal skills and the correction of character traits.

Key words: educational and rehabilitation center, health-saving environment, physical and health-improving classes, children with complex developmental disorders.

УДК 618.19-089.87
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-15-1-22>

Лещій Н.П.,

канд. пед. наук, доцент,
доцент кафедри дефектології
та фізичної реабілітації
Південноукраїнського національного
педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Сьогоднішня вирізняється погіршенням здоров'я українського населення, що значно зумовлено обмеженістю рухової активності, особливо це стосується дітей і молоді. Означена проблема відображена в законодавчих актах України, зокрема в Указі Президента України від 09.02. 2016 р. № 42 «Про Національну стратегію з оздоровчої рухової активності в Україні до 2025 року «Рухова активність – здоровий спосіб життя – здорова нація». У Національній стратегії розвитку освіти

в Україні на період до 2021 року наголошено на необхідності створення безпечного освітнього середовища в закладах освіти, що має забезпечувати комплексний підхід до формування усіх складників здоров'я дітей та молоді.

Створення освітнього середовища, покликаного сприяти підтримці здоров'я, є пріоритетним завданням освітньо-реабілітаційних центрів, у яких навчаються діти зі складними порушеннями розвитку. Стратегічним орієнтиром у цьому сенсі є Конвенція про права осіб з інвалідністю, прийнята

Генеральною Асамблеєю ООН і ратифікована Україною у 2008 році. Крім того, європейський вектор розвитку освіти, зміни в сучасному українському суспільстві актуалізують проблему виховання життєво компетентної особистості дитини, здатної до гармонійної адаптації до нових умов життя, налагодження продуктивних стосунків з оточенням, визначення свого місця у соціумі [5, с. 8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що проблеми здоров'язбереження постійно перебувають у центрі уваги дослідників. Предметом наукових розвідок є наукові дослідження в галузі педагогіки здоров'я (Н. Абаскалова, Р. Айзман, Т. Акбашев, Ш. Амонашвілі, А. Амосов, П. Анохіна, Р. Баєвський, Л. Барков, І. Брехман, Е. Вайнер, О. Волошин, В. Горазук, Д. Давиденко, О. Дубогай, В. Дубровський, Г. Кураєв, Л. Татарнікова, А. Хрипкова та інші). Досліджуються також філософські та методологічні засади здоров'язбереження, формування здорового способу життя, культури здоров'я, організації здоров'язбережувального дозвілля (Г. Апанасенко, М. Алексєєв, В. Афанасьєв, В. Бальсевич, А. Богуш, І. Бех, В. Бобрицька, М. Віленський, І. Глінянова, В. Горазук, В. Ірхін, Е. Казін, О. Калюжна, М. Колеснікова, Н. Коцур, В. Кремень, Г. Кривошеєва, Н. Кураєв, В. Магін, С. Максименко, А. Матвєєв, Г. Наталов, М. Носко, С. Омельченко, І. Пічугіна П. Плахтій, О. Савченко, О. Сухомлинська, Л. Сущенко, Б. Шеремет та інші). Учених цікавить застосування в системі освіти здоров'язбережувальних технологій (О. Ахвердова, П. Джуринський, Б. Долинський, І. Малашихіна, Н. Медведєва, В. Муравйова, Г. Соловйов та інші).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Розвиток в Україні спеціальної освіти, зокрема й освітньо-реабілітаційних центрів для дітей зі складними порушеннями розвитку, передбачає створення умов для здобуття дітьми різних освітніх рівнів незалежно від стану здоров'я. Важливим є спрямування освіти на задоволення потреб дітей та їхніх батьків шляхом надання освітніх послуг, відмова від нозологічного принципу направлення дітей у спеціальні заклади, розширення мережі освітніх установ та надання батькам прав вибору освітньої моделі для своєї дитини. Ми погоджуємося з думкою, що за умов реформування спеціальної освіти в Україні головним завданням є не скорочення (закриття) спеціальних закладів, а їх трансформація з урахуванням успішного українського та міжнародного досвіду, розширення функцій, надання нових освітніх послуг [5, с. 78].

Освітньо-реабілітаційний центр – це загальноосвітній заклад для дітей з особливими освітніми потребами, зумовленими складними порушеннями розвитку, діяльність якого передбачає здійснення комплексних реабілітаційних заходів, спря-

мованих на відновлення здоров'я, здобуття освіти відповідного рівня, розвиток та корекцію порушень (Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 16 серпня 2012 р. № 920).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Зазначимо, що незважаючи на постійне звернення дослідників до питань, пов'язаних із здоров'язбереженням дітей в освітньо-реабілітаційних центрах, проблема впровадження комплексної системи фізкультурно-оздоровчої роботи впродовж навчального дня в цих закладах висвітлена в педагогічній літературі недостатньо.

Мета статті полягає у визначенні особливостей створення здоров'язбережувального середовища в освітньо-реабілітаційному центрі для дітей зі складними порушеннями розвитку.

Виклад основного матеріалу. Аналіз результатів наукових досліджень (Л. Андрушко, В. Бондаря, А. Колупаєвої, С. Миронової, В. Синьова, Т. Сак та інших) свідчить про те, що організація освітнього і корекційно-реабілітаційного процесів в освітньо-реабілітаційних центрах для дітей із різними порушеннями розвитку передбачає внутрішню інтеграцію та соціальну адаптацію школярів через створення відповідного здоров'язбережувального освітнього середовища.

Основним завданням освітньо-реабілітаційного центру є здійснення комплексної медичної, психологічної, педагогічної реабілітації дитини, яка має порушення здоров'я. Для цього в них надаються такі види послуг:

- *освітні послуги* (колективна форма навчання, інтегроване, інклюзивне навчання, індивідуальна форма навчання). Освітньо-реабілітаційний процес закладу забезпечується технологіями корекції та розвитку, програмами соціальної реабілітації з використанням новітніх досягнень у галузі педагогічної та медичної науки і практики, гнучкого особистісно-орієнтованого освітнього процесу;

- *медична реабілітація* (лікувально-профілактичні заходи). Програма відновлення здоров'я вихованців центру передбачає всебічну глибоку діагностику фізичного стану організму дитини, лікувально-реабілітаційні та профілактичні заходи спеціалістів різного профілю високої кваліфікації відповідно до медичного профілю закладу;

- *психолого-педагогічна реабілітація* (консультування, психолого-педагогічна діагностика, психологічна та педагогічна корекція). За програмою психологічної реабілітації вихованців реалізується система заходів для діагностики, корекції, розвитку та профілактики, спрямованих на забезпечення оптимального функціонування інтелектуальної та саморегулятивної підструктур особистості як основи для самореалізації кожної дитини, актуалізації компенсаторних можливостей особистості вихованців;

– *фізична реабілітація* (лікувальний масаж, лікувальна фізкультура);

– *професійна реабілітація* (професійна орієнтація, допрофесійна підготовка, професійна підготовка (за наявності ліцензії)). Створення умов для професійного самовизначення та соціальної адаптації особистості;

– *фізкультурно-спортивна реабілітація* (ритміка, лікувальна фізкультура, навчально-тренувальні заняття з фізичної культури і спорту, заняття спортом);

– *соціальна та побутова реабілітація* (пристосування меблів, встановлення обладнання для адаптації приміщень, прищеплення основних соціальних навичок, соціально-побутовий патронаж, працетерапія) [4].

Звісно, першочерговим завданням освітньо-реабілітаційного центру є здоров'язбереження дітей. Важливе значення в цьому плані надається збереженню психічного, духовного та соціального здоров'я дітей, що вимагає створення в освітньому закладі особливої комфортної атмосфери, яка б відкрила кожній дитині позитивний простір для особистісного зростання в інтелектуальній, духовній та соціальній сферах. На досягнення цієї мети мають бути спрямовані зусилля адміністрації, вчителів, медичної та психологічної служб, батьків, тобто всіх учасників освітнього процесу. Здоров'язбереження в освітньому процесі – це комплекс дій та заходів учасників взаємодії в для цілісного розв'язання проблеми збереження і зміцнення фізичного, духовного та соціального здоров'я учнів, формування їхньої здоров'язбережувальної компетентності. Його реалізація відбувається в здоров'язбережувальній діяльності, що здійснюється відповідно до цілей освіти, особистісних потреб учнів та ситуацій взаємодії [7, с. 10].

Освітній заклад із здоров'язбережувальним середовищем О. Сироватко розглядає як педагогічну систему, у якій повинні бути методики медико-психолого-соціального супроводу учнів на кожному віковому етапі, постійна діагностика стану здоров'я учнів, установка на формування здорового способу життя учнів, ефективна корекційна та реабілітаційна робота за медичними показниками дітей, методики включення учнів у здоров'язбережувальну діяльність, розроблені засоби формування особистих програм здоров'я, сформовані вміння саморегуляції емоційних станів школяра, самоконтролю у стресових ситуаціях [8, с. 20]. І хоча автор дає визначення здоров'язбережувального середовища загальноосвітнього закладу, воно цілком відповідає завданням створення такого середовища в освітньо-реабілітаційному центрі.

Аналогічні, але, на нашу думку, більш загальні завдання організації здоров'язбережувального

середовища освітнього закладу ставить А. Коробейников, вважаючи важливими такі з них: створення нормативно-правової бази, здійснення моніторингу здоров'я учнів, медико-педагогічне оцінювання ефективності методик здоров'язбережувальних технологій, формування організаційних (державних і громадських) структур здоров'яспрямованої діяльності, організація підготовки учнів і перепідготовки вчителів для оволодіння ними здоров'язбережувальними методами навчання [9].

Дещо по-іншому розглядає поняття «здоров'язбережувальне середовище» Н. Міллер, виголошуючи думку про те, що здоров'язбережувальне освітнє середовище спрямоване на впровадження здоров'язбережувального навчання як процесу взаємодії учнів і вчителя, результатом якого є засвоєння знань, умінь, навичок, способів творчої діяльності, системи цінностей і збереження здоров'я учасників освітнього процесу. Дослідниця наголошує на тому, що здоров'язбережувальне освітнє середовище – це сукупність антропогенних, природних, культурних чинників, що сприяють задоволенню людиною власних потреб, здібностей, можливостей збереження здоров'я [6, с. 16].

На підставі аналізу психолого-педагогічної літератури Т. Бережна доходить висновку, що здоров'язбережувальне середовище освітнього закладу – це сукупність компонентів та спеціально створених організаційно-педагогічних умов, які у поєднанні й взаємодії між собою сприяють формуванню ціннісного ставлення до власного здоров'я, довколишнього світу в дітей та забезпечують їхню готовність до ведення здорового способу життя [3, с. 176].

Узагальнюючи зазначене, скажемо, що здоров'язбережувальне середовище освітньо-реабілітаційного центру в аспекті започаткованого дослідження ми розуміємо як цілісний педагогічний процес, спрямований на збереження всіх складників здоров'я (фізичного, психічного, морального і соціального) дітей зі складними порушеннями розвитку шляхом упровадження в освітній процес протягом навчального дня комплексної системи фізкультурно-оздоровчої роботи з урахуванням індивідуального стану здоров'я, можливостей і потреб учнів.

Ми згодні з такими дослідниками, як Г. Бьойс, В. Кучма, Л. Сухарева, І. Рапопорт, що створення здоров'язбережувального середовища в освітньо-реабілітаційному центрі, як і в загальноосвітньому закладі взагалі, передбачає вирішення таких завдань:

1) формування команди з усіх учасників освітнього процесу (педагогів, психологів, медиків, батьків, учнів тощо), що взаємодіє з керівними органами і організаціями (вертикальні зв'язки) та іншими зацікавленими партнерами – місцевими

громадськими об'єднаннями, науковими організаціями, територіальними відділеннями шкільної і університетської медицини та здоров'я тощо (горизонтальні зв'язки);

2) визначення цілей здоров'язбережувальної діяльності в освітньо-реабілітаційному центрі;

3) організація моніторингу, поточного контролю і оцінювання результатів як інструменту підвищення якості своєї роботи;

4) створення здоров'язбережувального середовища для реалізації освітнього процесу відповідно до вікових закономірностей і розвитку вихованців;

5) впровадження інноваційних освітніх здоров'язбережувальних програм і технологій, спрямованих на підвищення працездатності, забезпечення вікових темпів росту та розвитку дітей, підлітків і молоді;

6) надання пріоритету руховій активності в усіх сферах навчальної і позанавчальної діяльності освітньо-реабілітаційного центру як необхідній умові здорового розвитку учнів;

7) впровадження інноваційних здоров'язбережувальних технологій фізичного виховання і забезпечення необхідним фізкультурно-спортивним устаткуванням для вдосконалення і розвитку рухових якостей, витривалості, фізичної працездатності школярів;

8) побудова освітнього процесу на принципах взаємоповаги педагогів та учнів, розвитку комунікативних зв'язків і партнерства;

9) розвиток інтелектуальних і творчих здібностей учнів;

10) формування ціннісного ставлення до здоров'я, культури здоров'я учнів на всіх етапах їхнього навчання, забезпечення наступності освітніх програм навчання дітей здоров'ю, використання сучасних інформаційних технологій;

11) вдосконалення соціального партнерства в системі «педагог – учень – батьки», залучення учнів до здоров'язбережувальної діяльності як рівних партнерів з реалізації програм зміцнення здоров'я, турбота про здоров'я і благополуччя всіх співробітників закладу;

12) забезпечення ефективною системою медичного обслуговування, проведення моніторингу показників здоров'я [2, с. 28].

Розпочинати формування здоров'язбережувального середовища будь-якого освітнього закладу, зокрема й освітньо-реабілітаційного, зазначає Т. Бережна, і ми цілком поділяємо цю думку, необхідно з аналізу рівня здоров'я й способу життя учнів, що передбачає такі аспекти: роботу стосовно здоров'язбережувальної діяльності учнів, визначення рівня фізичного розвитку та фізичної підготовленості учнів, визначення показників фізичного здоров'я, впровадження здоров'язбережувальних педагогічних технологій, створення сприятливого психологічного мікроклі-

мату, підтримання санітарно-гігієнічних умов, урегулювання рухового режиму учнів, забезпечення раціонального харчування, впровадження медичного контролю та оздоровчих процедур [3, с. 174].

Нам імпонують визначені авторкою кроки створення здоров'язбережувального середовища в загальноосвітньому закладі. Вважаємо, що такий алгоритм вповні доцільно застосовувати і в освітньо-реабілітаційному центрі.

Перший крок – аналіз інфраструктури, навчального, навчально-методичного та кадрового забезпечення, що надасть можливість визначити умови для організації здоров'язбережувальної діяльності освітнього закладу.

Другий крок – проведення моніторингу здоров'я дітей. Необхідно провести моніторинг фізичного здоров'я (фізичний розвиток, фізична підготовленість), психічного здоров'я (характер спілкування, уміння керувати психічними станами, рівень стресостійкості, особливості розумових здібностей), соціального здоров'я (соціальна адаптивність, соціометричний статус), духовного здоров'я (вольові навички, рівень саморегуляції, самооцінювання, показники духовності – прагнення до пізнання, до істини).

Третій крок – раціональна організація освітнього процесу (нормування навчального навантаження і профілактика стомлюваності учнів, забезпечення оптимального рухового режиму дітей з урахуванням їхніх вікових особливостей, зміна видів і форм навчальної діяльності).

Четвертий крок – діагностика, корекція та попередження захворювань, проведення профілактики захворювань, вітамінотерапія.

П'ятий крок – підтримання й зміцнення всіх складників здоров'я учнів, впровадження здоров'язбережувальних педагогічних технологій (залучення дітей до ігрової діяльності, ритмічних вправ, фізкультхвилинок).

Шостий крок – оздоровча робота за такими напрямками: первинна профілактика (забезпечення дотримання санітарно-гігієнічних норм у школі), вторинна профілактика (корекція вже наявних відхилень у стані здоров'я дітей), валеологізація освітнього процесу (проведення днів здоров'я, фізкультурно-оздоровчих заходів, класних виховних годин, зустрічей із медичними працівниками, оформлення стендів, стіннівок, дотримання режиму праці й відпочинку, консультативна допомога учням, батькам, вчителям).

Сьомий крок – розвиток матеріально-технічної бази освітнього закладу, дотримання санітарно-гігієнічних норм і правил, що гарантують зміцнення здоров'я учнів (світловий і тепловий режими, вентиляція), дотримання норм пожежної безпеки, нормування навчального навантаження, обсягу домашніх завдань, створення комфортної атмосфери у взаєминах між учителями, учнями й

батьками, формування й удосконалення системи медичного контролю та обслуговування в освітньому закладі (спільно з медичними установами), створення і розвиток системи фізичного виховання й спортивно-масової роботи, забезпечення закладу фахівцями (медичними працівниками, практичним психологом, соціальним педагогом).

Останнім кроком є залучення батьківської громадськості, органів місцевого самоврядування, громадських організацій до створення здоров'язбережувального середовища в освітньому закладі [3, с. 175].

Здоров'язбережувальна діяльність значною мірою зумовлена необхідністю дотримання режиму дня, який О. Балим, і ми цілком поділяємо це твердження, розуміє як певний розпорядок дня, встановлений для життя дітей у центрі та в сім'ї, що передбачає правильне чергування різних за навантаженням видів діяльності (уроки, виконання домашніх завдань, їжа, виховні заходи, спортивні заходи, спортивні години) і відпочинку. Привчання учнів до певного режиму полегшує вироблення в корі головного мозку чітких настанов на відлік часу, формування складного динамічного стереотипу, в якому кожен режимний момент стає умовним подразником, що вводить організм у наступний етап режиму [1, с. 17].

Важливим для започаткованого дослідження є те, що автором акцентується увага на таких завданнях фізичного виховання учнів освітньо-реабілітаційного центру: зміцнювати здоров'я і сприяти гармонійному розвитку, формувати рухові уміння й навички, озброювати учнів знаннями з фізичної культури, гігієни, ознайомлювати з правилами загартування, розвивати рухові, фізичні якості, формувати інтерес до фізкультури і звички займатися нею, вести здоровий спосіб життя, виховувати позитивні морально-вольові якості [1, с. 18].

Висновки. Доходимо висновку, що створення здоров'язбережувального освітнього середовища в освітньо-реабілітаційному центрі передбачає інтеграцію зусиль усіх учасників освітнього процесу (учнів, учителів, медиків, батьків, адміністрації) і має за мету формування ціннісного ставлення школярів до власного здоров'я, навичок виконання оздоровчих вправ для профілактики порушень і корекції основних систем організму, проведення фізкультурно-оздоровчої і корегувальної діяльності впродовж навчального дня і дозвілля,

тренування рухових якостей. Важливим є набуття знань про значущість і необхідність занять фізичною культурою, що впливає на зміцнення не лише фізичного, а також морального і психічного здоров'я, розвиток навичок міжособистісного спілкування і коригування рис характеру.

Перспективу подальших наукових розвідок убачаємо у визначенні й доборі здоров'язбережувальних методик комплексної фізкультурно-оздоровчої роботи, які доцільно впроваджувати в режимі дня освітньо-реабілітаційного центру. Упроваджені методики сприятимуть збереженню всіх складників здоров'я школярів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Балим О.А. Засоби та організація фізичного виховання учнів навчально-реабілітаційного центру. *Засоби фізичного виховання у формуванні та укріпленні здоров'я підростаючого покоління* : матер. наук.-практ. конф., м. Кривий Ріг, 15 листопада 2018 року. Кривий Ріг : КДПУ, 2018. С. 16–19.
2. Бейс Г., Кучма В.Р., Сухарева Л.М., Рапорт И.К. Школы здоровья в Европе и России. Москва : Научный центр здоровья детей РАМН, 2009. 83 с.
3. Бережна Т. Особливості організації здоров'язбережувального середовища загальноосвітнього навчального закладу. *Здоров'я людини: теорія і практика* : матеріали міжнар. науково-практ. конф., м. Суми, 17–19 жовтня 2017 року. Суми, 2017. С. 170–177.
4. Гаврилова Н.С., Константинов О.І., Швець О.В. Спеціальні школи як ефективний ресурсний компонент інклюзивної освіти. URL: <https://www.google.com.ua/url>.
5. Литовченко С. Навчально-реабілітаційний центр як сучасна форма організації освіти дітей з порушеннями слуху. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2017. № 1. С. 78–85.
6. Миллер Н.Д. Здоровьесберегающее обучение детей санаторных классов общеобразовательной школы : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Новокузнецк, 2006. 18 с.
7. Осадченко Т. Створення здоров'язбережувального середовища початкової школи : практичний порадник. Умань : ВПЦ «Візаві», 2016. 234 с.
8. Сироватко О. Підходи до формування здоров'язберігаючого середовища у закладі освіти. *Директор школи*. 2009. № 38 (566). С. 19–25.
9. Korobeynikov A. Education for balanced development in school. Strasbourg : Parliamentary Assembly Council of Europe, 2008. 96 p.